

دکتر رضا مستوفی الممالکی

دانشگاه یزد

شماره مقاله: ۳۸۴

تحلیلی بر مهاجرت‌های داخلی و عواقب اقتصادی - اجتماعی آن در کشور

Dr. Reza Mostowfi-o-Imamaleki

University of Yazd

An analysis of Internal Migrations and their socio -economic Results in our Country

In the historic country of Iran there has been some types of occupations and cultures that is dominated in the region, the mains of these are:

- 1- Nomadic societies.
- 2- Rural societies.
- 3- Urban and Modernized societies.

These societies has made up the framework of population in Iran.

Until 1360 "1981" nomads and villagers were more than the settlers in towns and cities and protuets in rural regions had provided the total needs of cities. Unfortunately the rapid migrations from rural regions to big cities to capture the better living and more income has broken the relations between villages and cities.

Then the continue of these movements in Iran has made many social and economic problems and rural regions has declined the productive and cutcural forces.

Attaction of cities, far differences between rural and urban incomes, intensity of services in cities and not been planning special after white revolution "about since 1340" and creation of some problems in

agricultural section are main and major reason that has speeded up these migrations.

This issue is edited and written about these phenomena that mixed with some maps and graphs.

I hope this issue can be scientific and useful for planners.

مقدمه

در سرزمین کهن و تاریخی ایران از دیرباز سه تیپ عمده فرهنگی و معیشتی ساختار اصلی جامعه و معیشت کشور را تشکیل می‌داده است. این سه تیپ عبارتند از:

۱- معیشت کوچ‌نشینی و فرهنگ عشایری

۲- معیشت روستانشینی و فرهنگ روستایی

۳- معیشت شهرنشینی و جامعه شهری

هر اندازه به دوران گذشته بازگردیم نقش روستانشینان و عشایر را در ترکیب اجتماعی- فرهنگی و اساس اقتصادی کشور چشمگیرتر و تعیین کننده‌تر می‌بینیم؛ بطوری که تقریباً تا سال ۱۳۶۰ همواره جمعیت روستایی و عشایری ایران بیش از نیمی از جمعیت کل کشور را شامل می‌گردیده است.^۱ از طرف دیگر تا قبل از دهه چهل یعنی قبل از حاکمیت مطلق اقتصاد نفت در کشور و توسعه شهری^۲، همواره اقتصاد کشاورزی و تولیدات روستایی زیربنای اقتصاد کشور بود و بخش عمده تولید ناخالص ملی را به خود اختصاص می‌داد، اما از آن زمان تا به حال در اثر تحولات سیاسی- اقتصادی و توسعه شهرنشینی بتدریج بیشتر روستاهای کشور با از دست دادن نقش تولیدی و جمعیت فعال خود به صورت مهاجر^۳ به نقاط شهری، اهمیت اجتماعی و اقتصادی خود را از دست داده و دچار مسائل و مشکلات متعدد و گاه غیرقابل جبرانی شده‌اند.

کاهش نیروی انسانی بر اثر خروج جمعیت جوان از روستاهای کشور از طرفی موجب کاهش پتانسیل‌های موجود در روستاها و از سوی دیگر افزایش مشکلات اجتماعی و اقتصادی در سطح شهرهای مهاجرپذیر شده است. مسلماً عدم وجود برنامه‌ریزی‌های کافی توسعه در روستاها و وجود انگیزه‌های اقتصادی و فرهنگی در شهرها به عنوان نقاط جذاب برای روستاییان از عوامل عمده و زیربنایی این حرکات اجتماعی که اصطلاحاً «مهاجرت از روستا به شهر» نامیده می‌شود محسوب می‌گردد. در این زمینه لازم به اشاره است که دانشمندانی نظیر Orwin و Friedman معتقد به ارجاع مجدد

۱- با مراجعه به سرشماری‌های رسمی نفوس و مسکن که در فواصل یک دهه انجام شده است به این واقعیت پی

می‌برسیم.

جمعیت به روستاها به عنوان یکی از ارکان برنامه‌ریزی روستایی بوده‌اند. تداوم پدیده مهاجرت روستاییان به مراکز شهری در دهه‌های اخیر و مخصوصاً پس از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران، مشکلات عدیده‌ای را در ابعاد اقتصادی و اجتماعی به وجود آورده است که آثار این مشکلات با ویژگیهای خاص خود در چشم‌انداز جامعه کنونی ما به چشم می‌خورد. نظر به این‌که جمعیت کشور ما در سال ۱۲۸۰ هجری شمسی حدود ۱۰ میلیون نفر بوده و اکنون بیش از ۶ برابر شده است، در این گزارش سعی گردیده است که با تحلیل‌های جغرافیایی در واحدهای زمان و مکان (حتی‌المقدور در سطح استانها) روند و میزان این پدیده و عوامل تعیین‌کننده آن بررسی و موشکافی شود و پیشنهادات چندی در جهت رفع این مسأله ارائه گردد. به امید آن‌که مورد قبول و توجه دست‌اندرکاران مسائل توسعه و عمران روستایی و صاحب‌نظران و برنامه‌ریزان توسعه روستایی قرار گیرد.

تاریخچه و روند مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران

مهاجرت^۴ ریشه تاریخی داشته و تمامی سطح کره زمین را در بر می‌گیرد. مهاجرت‌های عمده به عنوان وقایع مهم در تاریخ ثبت و در بعضی موارد مسأله‌ساز هم می‌شود. این نوع مهاجرت‌ها اکثراً بطور غیرمنتظره و به صورت یک حرکت سیاسی یا اجتماعی - فرهنگی ناگهان توجّهات را به خود جلب نموده و در اذهان باقی می‌ماند. اما مهاجرت روستایی^۵ که در بین انواع مهاجرت‌ها مورد نظر ما می‌باشد، بدون سر و صدا و بتدریج صورت می‌گیرد و تنها وقتی که ابعاد آن از حد قابل قبولی گذشت و مسأله آفرین شد، اثرات نامطلوب خود را آشکار می‌کند. در این هنگام اولیای امور و کارشناسان مربوطه را به فکر چاره‌اندیشی می‌اندازد ولی متأسفانه در اغلب موارد کار از کار گذشته و جبران آن عملی نیست. هرچند مهاجرت روستایی در دوران گذشته ایران نیز وجود داشته اما به هیچ وجه ابعاد کنونی را دارا نبوده است؛ زیرا در گذشته از طرفی میزان رشد جمعیت روستایی به خاطر مرگ و میر زیاد؛ بخصوص در بین کودکان، چندان زیاد نبود و از سوی دیگر مردم روستا قانع، صبور، سختکوش و مقاوم در روستاهای خود مشغول به تولید بودند.

همچنین عدم گسترش راهها و وسایل ارتباطی چنان‌که روستاییان را به آسانی با خارج از روستا آشنا سازد و نیز جذابیت کمتر شهرهای کشور نسبت به زمان فعلی از عوامل عمده دیگر در رشد مهاجرت روستاییان به شهرها بوده است.

بسیاری از ارزاق و مواد اولیه مورد نیاز شهرها نظیر مواد اولیه غذایی، پشم و پنبه از مناطق

روستایی و عشایری کشور تأمین می‌شد و نیاز خانواده‌های روستایی و عشایری به امکانات شهری نسبتاً اندک و در حدی معقول بود. بر خلاف شرایط کنونی، شهرها وابسته به روستاهای کشور بودند و تولیدات روستایی به مصرف جامعه شهری می‌رسید. از طرف دیگر پایندی روستاییان به عقاید و آداب و رسوم و عادات و تمایل به حفظ فرهنگ بومی مانع از ترک روستا و سرگردانی در شهرها می‌شد. از این رو در زمان ارباب و رعیتی^۶ اگر مهاجرتی هم صورت می‌گرفت، اغلب با برنامه‌ریزیهای ارباب ده و معمولاً از روستایی به روستای دیگر به منظور برقراری تعادل بین امکانات روستایی و جمعیت در حال افزایش روستایی بود.^۷

قبل از انقلاب اسلامی ایران، بویژه پس از اصلاحات ارضی مهاجرت روستایی بعد فزاینده‌ای به خود گرفت. بویژه این که رژیم گذشته برای کسب وجهه جهانی خود علاقه‌مند بود که ایران به عنوان یک کشور صنعتی و شهرنشین به جهان معرفی شود و تعداد روستانشینان و عشایر کمتر از جمعیت متمدن شهرنشین باشد، از این رو صنایع وارداتی مونتاژ در اغلب شهرهای کشور بخصوص در پایتخت و شهرهای بزرگ نظیر اصفهان به راه افتاد و کارهای خدماتی و غیرتولیدی متعددی در فضای شهرها رشد یافت. به دنبال اجرای چنین سیاست نامعقول و ناهماهنگ با فرهنگ جامعه روستایی بود که خیلی عظیم از روستاییان راهی شهرها شدند.

البته این مطلب را هم باید مورد توجه قرار داد که روند مهاجرت روستایی به فاصله کمی قبل از اصلاحات ارضی شروع شده بود پس از اصلاحات ارضی و جدا شدن نیروی کار از زمین شدت یافت، فقر شدید حاکم در روستاها و تبلیغات شهری نیز به این آتش دامن می‌زد، بطوری که در سال ۱۳۴۰ و در آستانه اصلاحات ارضی حدود یک میلیون روستایی به شهرها مهاجرت کرده بودند.^۸

در فاصله زمانی بین مرحله اول و دوم اصلاحات ارضی تعداد زیادی از روستاییان اقدام به مهاجرت کرده بودند و این در حالی اتفاق افتاد که بیش از ۰/۰۵۵ روستاییانی که در مرحله اول (۱۳۴۱) قطعه زمینی کمتر از ۲ هکتار دریافت نموده بودند به علت این که کشاورزی بر روی آن مقدار زمین جوابگوی نیازهای مادی آنان نبود (بویژه در مناطق خشک و نیمه‌خشک ایران مرکزی و جنوبی) با رها کردن زمین و یا فروش آن به مالک اولیه راهی شهرها شدند.^۹ تهران با جاذبه‌های چندجانبه خود مقصد

۶- منظور دوران قبل از اجرای اصلاحات ارضی در ایران است.

۷- تقی ظاهر، مهاجرت یک مسأله است (گزارش اجتماعی)، وزارت برنامه و بودجه.

۸- فرد هالیدی، سیاست، نفت و کودتا در خاورمیانه، ص ۲۴.

۹- پربدخت فشارکی، جغرافیای روستایی ایران (مطالب درسی) دانشگاه آزاد اسلامی، دوره دکتری.

اصلی این مهاجران اجتماعی قرار گرفت؛ بطوری که تا قبل از انقلاب اسلامی ایران حدود ۱۰۰۰۰۰۰ خانوار آلودگ‌نشین در حواشی تهران به سر می‌بردند.^{۱۰}

پس از این دوره مهاجرت‌ها ادامه داشت بطوری که اوج این واقعه را می‌توان در دهه ۵۵-۱۳۴۵ جستجو نمود. جدول شماره ۱ جمعیت کشور، تعداد و درصد جمعیت شهری و روستایی و درصد تغییرات جمعیت روستایی را در چند دوره سرشماری و برآورد جمعیت نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: جمعیت، تعداد و درصد جمعیت شهری و روستایی و درصد تغییرات جمعیت روستایی در چند دوره سرشماری و برآورد جمعیت کشور

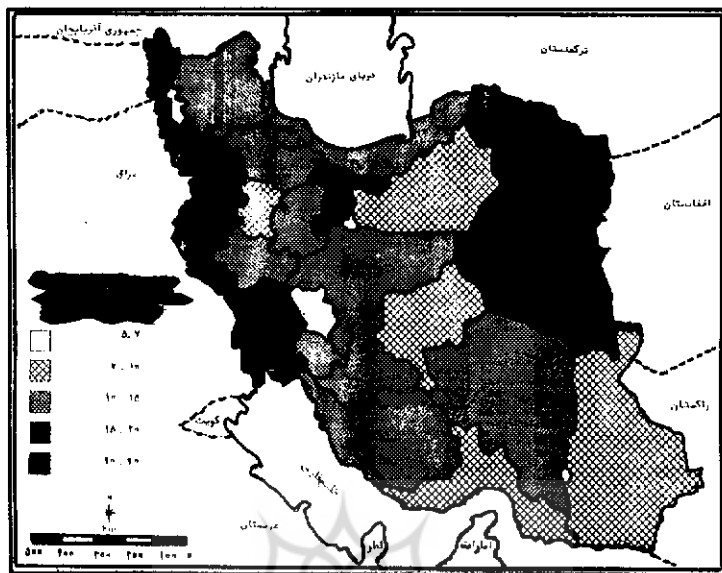
ردیف	سال آمارگیری	جمعیت کل ایران به نفر	تعداد جمعیت شهری به نفر	درصد به جمعیت کل	تعداد جمعیت روستایی به نفر	درصد به جمعیت کل	تغییرات درصد جمعیت روستایی نسبت به قبل
۱	۱۳۳۵	۱۸۹۵۴۷۰۴	۵۹۵۳۵۶۳	۳۱/۴٪	۱۳۰۰۱۱۴۱	۶۸/۶٪	-
۲	۱۳۴۵	۲۵۷۸۸۷۲۲	۹۷۹۴۲۴۶	۳۸٪	۱۵۹۹۴۴۷۶	۶۲٪	-۴/۶
۳	۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۱۵۸۵۵۰۰۰	۴۷٪	۱۷۸۵۴۰۰۰	۵۳٪	-۹
۴	۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۰۰	۲۶۸۴۵۰۰۰	۵۴/۳٪	۲۲۶۰۰۰۰۰	۴۵/۷٪	-۷/۳
۵	۱۳۷۰	۶۰۰۰۰۰۰۰	-	۵۷٪	-	۴۳٪	-۲/۷

مأخذ: سالنامه‌های آماری مربوط به سالهای ۱۳۵۵-۱۳۶۵ و نتایج مقدماتی سال ۱۳۷۰، سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران.

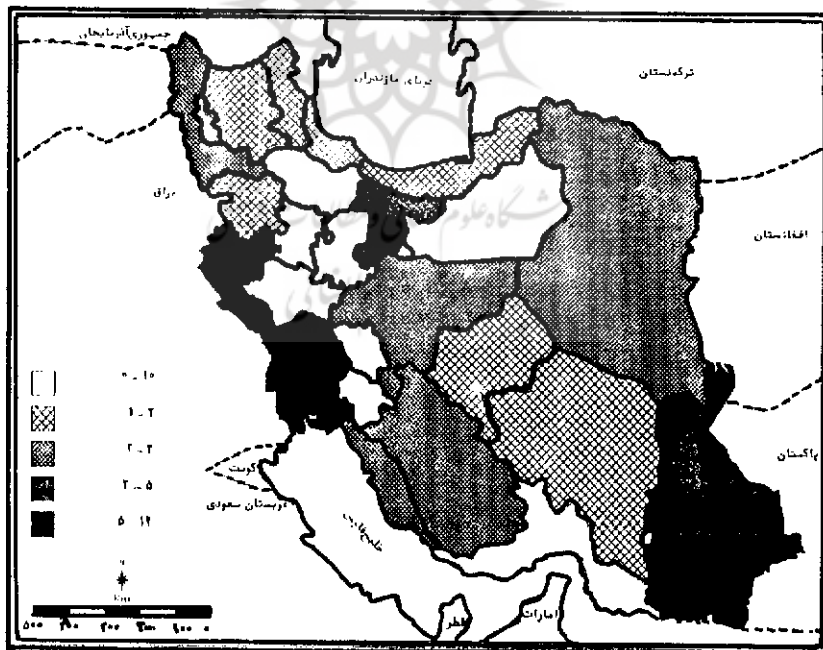
پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ بلافاصله تدابیری اندیشیده شد تا از حجم مهاجرت‌های روستایی کاسته شود، اما چندی نگذشت که جهت مهاجرت‌ها به روال گذشته برگشت (نقشه شماره ۱). وقوع جنگ تحمیلی عراق بر علیه ایران تأثیر شدیدی در گرایش جمعیت به نقاط شهری بویژه در استانهای غربی کشور و خوزستان داشت (نقشه شماره ۲).

توجه به قشر مستضعف و ارج نهادن به آنان و نیز شرکت فعالانه آنان در جبهه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، نظامی سبب شده است که اعتبار و حیثیت آنها افزایش یافته و براحتمی در همه جا

۱۰- برابر آمار رسمی نفوس و مسکن استان تهران، سال ۱۳۶۵.

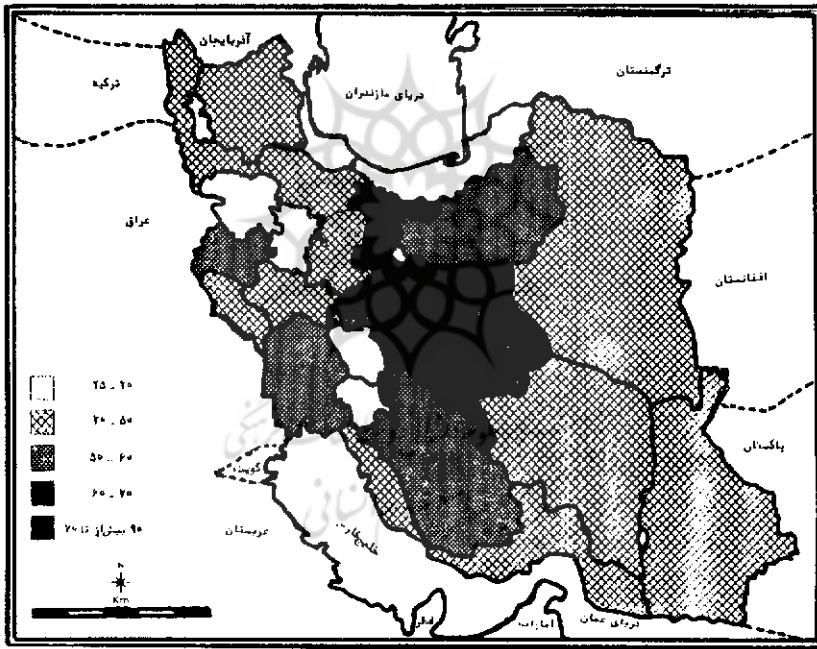

نقشه شماره ۱: درصد جمعیت مهاجر در ده سال قبل تاکنون (مهاجرت روستا به شهر)

نقشه شماره ۲: درصد جمعیت مهاجر در داخل استانها (مهاجرت روستا به شهر)

یابند. با در نظر گرفتن این موضوع که اغلب روستائینان و عشایر کوچنده مشمول این جریان می‌شوند می‌توان حدس زد که این موضوع در مهاجرت روستاییان به شهر تأثیر داشته است. به هر صورت مسلم است که علی‌رغم برنامه‌های تبلیغی جهت ماندن روستاییان در روستا، مهاجرت روستایی کماکان ادامه دارد؛ بطوری که در شرایط کنونی حدود ۵۷٪ جمعیت کشور شهرنشین و تنها ۴۳٪ آن روستایی و عشایری می‌باشد.^{۱۱} مسلماً در این پدیده اجتماعی نقش مهاجرین دائمی از روستاها به شهرها در اولویت اول قرار می‌گیرد، بطوری که در طول دهه ۶۵-۱۳۵۵ در برابر ۵/۴٪ رشد سالانه جمعیت شهری تنها ۲/۴٪ رشد سالانه جمعیت روستایی داشته‌ایم و در مقابل ۲/۱٪+ درصد نرخ متوسط مهاجرت به نقاط شهری، ۱/۹- درصد مهاجرت روستایی بوده است^{۱۲} (نقشه شماره ۳).

نقشه شماره ۳: درصد جمعیت شهری استانها

۱۱- سازمان برنامه و بودجه استان یزد، یافته‌های مقدماتی سرشماری رسمی سال ۱۳۷۰.

۱۲- ژاله شادی‌طلب، مروری بر مهاجرت از روستا به شهر، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، وزارت برنامه و بودجه،

اسفند ۱۳۶۶، ص ۴۴.

الگوهای مهاجرت روستاییان به شهرها

الگوی مهاجرت روستایی^{۱۳} در ایران بر دوگونه است:

الف) مهاجرت دائمی

ب) مهاجرت فصلی

مهاجران دائمی به آن دسته از روستاییانی اطلاق می‌گردد که به دلایلی روستاها را ترک کرده و برای همیشه با خانواده خود در شهرها و حواشی آن ساکن می‌شوند. این گروه در آمارهای رسمی جزو شهروندان همان شهر سرشماری شده به حساب می‌آیند و قطعاً در چنین حالتی ترک روستا با ترک دائمی فعالیت کشاورزی همراه است.

در کنار مهاجران دائمی می‌توان به مهاجران فصلی یا موقتی اشاره کرد که به علت شرایط خاص جغرافیایی محل، بویژه سردی هوا و تعطیل شدن فعالیت‌های کشاورزی معمولاً در فصول پاییز و زمستان به نقاط شهری رهسپار شده و پس از کسب مقداری درآمد با شروع فصل گرما و شروع فعالیت‌های کشاورزی دوباره به روستای محل خود باز می‌گردند. در بسیاری موارد به جهت پیدا کردن شغل مناسب و سود بیشتر، این دسته از مهاجران روستایی نیز برای همیشه در شهرها مستقر می‌شوند. تا زمانی که مهاجران فصلی به مهاجران دائمی تبدیل نشده‌اند، جابه‌جایی موقتی آنها منافع زیادی برای شهر و روستا دارد. زیرا ضمن فراهم شدن نیروی انسانی مورد نیاز شهرها، فعالیت در روستاها نیز ادامه می‌یابد. اغلب جغرافیدانان روستایی و جمعیت این حالت را گونه‌ای بیکاری پنهان در روستاها^{۱۴} می‌دانند و عقیده دارند از طریق ایجاد و توسعه صنایع دستی و کارگاه‌های تولیدی و اشاعه دامپروری با توجه به استعدادهای اصیل روستایی می‌توان از نیروی کار آزاد شده در فصول سرد سال بهره‌گرفت و از گرایش آنها به نقاط شهری جلوگیری به عمل آورد.

عوامل تعیین کننده مهاجرت در ایران

معمولاً انگیزه مهاجرت از حادترین جوانب اقتصادی و فرهنگی تا موارد تفریحی و خیالی و تصویری متفاوت است.

جدیترین انگیزه آن عبارت از: علاقه به صیانت نفس و حفظ بقاست که در سرشت و ذات هر موجود زنده‌ای از جمله انسان نهفته است. مسلماً رسیدن به نیازهای اساسی زندگی و برخورداری از امکانات بهتر انگیزه اصلی مهاجرت‌ها از محیطی به محیط دیگر به شمار می‌رود. در این رابطه اشاره

می‌شود که وقتی حوایج اولیه زندگی برای انسان برآورده شد کم‌کم به معنویات و آسایش و راحتی توجه بیشتری می‌شود که تمام اینها مستلزم هزینه و به عبارت دیگر درآمد بیشتر است.

حال باز اگر در سایه سعی و تلاش و عملکرد بالا و کمک و مساعدت دولت وضع اقتصادی یک شخص روستایی به صورتی درآمد که علاوه بر رفع نیازهای اولیه، وسایل آسایش او هم فراهم و مقداری پول هم پس‌انداز شود، ممکن است به فکر بیفتد که روستا مکان مناسبی برای رشد فرهنگی او و فرزنداناش و نیز سرمایه‌گذاری کردن برای کسب سود بیشتر به شمار نمی‌رود. در فاصله این دو قطب یعنی گریختن از روستا به خاطر نداشتن حداقل امکانات و درآمد کم و ترک روستا به خاطر رفاه بیشتر و ارضای توقعات بالا، موارد بسیار زیادی قابل بحث است که تنها به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

الف) علاقه طبیعی به صیانت نفس و حفظ بقا از طریق زمینه‌های شغلی سودآور و درآمد بیشتر فراهم می‌شود.

ب) نگهداری خود و خانواده از بلایای طبیعی و بیماریها و اثرات سوء ناشی از فقر و نداشتن امکانات لازم زندگی که این خواسته از طریق برخورداری از امکانات رفاهی، بهداشتی و زندگی بهتر در شهرها برآورده می‌شود.

پ) دستیابی به زندگی بهتر و برخورداری از مظاهر پیشرفت و تجدد^{۱۵} همچون برق، وسایل ارتباط جمعی، وسایل نقلیه و... و سرانجام آینده‌نگری برای فرزندان خود.

ت) اختلاف سطح درآمد و فاصله اقتصادی بین خانوارهای شهری و روستایی و پیدایش پدیده مهاجرت روستا به شهر جهت برقراری توازن.

جدول شماره ۲ میزان درآمد شهرنشینان و روستانشینان و اختلاف بین آنها را در استانهای کشور نشان می‌دهد.

ث) آشنایی روستانشینان و عشایر با مظاهر پیشرفت فرهنگی و اقتصادی بشر: به بیان ساده‌تر روستایی امروز دیگر آن روستایی ناآگاه و بیسواد و چشم و گوش بسته گذشته نیست که بر خلاف شهرنشینان از درآمد بیشتر و امکانات بهتر زندگی محروم باشد.

جدول شماره ۲: میانگین درآمد سالانه یک خانوار شهری و روستایی در کشور، سال ۱۳۶۵ (به هزار ریال)

اختلاف	میانگین درآمد خانوار روستایی	میانگین درآمد خانوار شهری	محدوده
۵۰۶	۵۳۱	۱۰۳۷	کل کشور
۵۶۷	۷۶۴	۱۳۳۱	تهران
۷۸۸	۵۴۱	۱۳۲۹	هرمزگان
۴۵۹	۶۰۲	۱۰۶۱	خوزستان
۳۲۶	۶۹۲	۱۰۱۸	مازندران
۴۸۰	۵۳۸	۱۰۱۸	کرمان
۴۳۱	۵۸۴	۱۰۱۵	بوشهر
۵۱۲	۴۹۶	۱۰۰۸	یزد
۵۷۲	۴۳۰	۱۰۰۴	کهگیلویه و بویراحمد
۲۹۵	۶۵۱	۹۴۶	اصفهان
۵۰۸	۴۱۳	۹۲۱	زنجان
۳۰۹	۵۸۹	۸۹۸	آذربایجان شرقی
۴۰۸	۴۷۹	۸۸۷	فارس
۱۹۶	۶۹۰	۸۸۶	آذربایجان غربی
۳۱۵	۵۶۱	۸۷۶	سمنان
۴۸۴	۳۷۶	۸۶۰	خراسان
۲۸۴	۵۴۶	۸۳۰	ایلام
۲۷۷	۴۴۸	۸۲۵	همدان
۳۳۱	۴۷۷	۸۰۸	چهارمحال و بختیاری
۴۸۱	۳۱۲	۷۹۳	سیستان و بلوچستان
۳۹۰	۴۶۸	۸۵۸	مرکزی
۲۵۳	۴۹۹	۷۵۲	باختران
۲۷۵	۴۳۲	۷۰۷	لرستان
۲۴۱	۴۲۶	۶۶۷	کردستان

ج) ایجاد مشکلات عدیده و مستمر در بخش تولیدات روستایی که خود بحث گسترده‌ای را در بر دارد؛ همچون:

- محدودیت اراضی به خاطر تکه تکه و کوچک شدن آن^{۱۶}؛

- محدودیت منابع آب به خاطر هدر رفتن آنها^{۱۷}؛

- در نوسان بودن هزینه‌های زراعی و ثابت بودن قیمت خرید محصول؛

- نبودن برنامه‌ریزی لازم در جهت حمایت روستایی در مواقع بحران اقتصادی و بروز خشکسالیها

(نظیر سال زراعی ۷۳-۱۳۷۲)؛

- قرارگیری اراضی زراعی و باغهای میوه حواشی شهرها در بورس زمین؛

- نیاز بخش خدمات شهری به نیروی کار ارزان و غیرمتخصص؛

- اجرای سیاست اسکان اجباری عشایر و نیمه کوچروهای کشور در دوران گذشته.

چ) عدم وجود انگیزه و علاقه در بین جوانان روستایی در خصوص تداوم شغل آبا و اجدادی خود

و گرایش شدید آنها به جذابیتهای شهری و مراکز علمی و فرهنگی.

ح) اجرای غلط سیاست اصلاحات ارضی در سال ۱۳۵۱؛ زیرا اولاً میزان زمین داده شده به هر نفر

روستایی مطابق با شرایط جغرافیایی بویژه آب و هوا و میزان آب و خاک لازم نبود و دیگر آن که قشر

خوش نشین روستاها که فاقد نسق بودند از دریافت زمین محروم ماندند و چون زمینه برای ادامه فعالیت

آنها وجود نداشت و نظامهای تولید و سطح مدیریت به هم ریخته بود چاره‌ای جز مهاجرت به شهرها

نداشتند. همین گروه به مرور محلات جدید و حتی آلونک‌نشینی را در حواشی شهرها ایجاد نمودند.

مراحل مختلف روند مهاجرت روستاییان به شهر

معمولاً مهاجرت‌های روستایی در کشور در سه مرحله قابل بحث و تجزیه و تحلیل می‌باشد:

الف) مرحله اول؛

در این مرحله معمولاً مهاجرت شکلی آرام و بسیار تدریجی داشت. قدرت جاذبه شهر و فشار

نیروهای دافعه در روستاها آنچنان قوی نبود و از این رو شهرها به آرامی رو به گسترش می‌رفتند. در ایران

این مرحله تقریباً از سالهای ۱۳۰۰ به بعد به وجود آمد و تا حول و حوش سال ۱۳۴۰ ادامه داشت.

۱۶- معمولاً به خاطر قانون توارث در اسلام اراضی بزرگ و یکپارچه به مرور زمان قطعه قطعه می‌شوند.

۱۷- علت اصلی کمبود آب در ایران شاید پایین بودن میزان بارندگی نباشد، بلکه به خاطر عدم وجود طرحهای مهار

آب معمولاً آبهای حاصل از بارندگیها یا به صورت سیلاب از طریق رودها وارد دریاها و حاشیه‌ای و کویرهای شور داخلی می‌شود و یا بخش اعظم آن بلافاصله تبخیر می‌گردد.

قابطه روستاییان در روستاها به صورت رعایای زراعی به فعالیتهای تولیدی اشتغال داشتند و اوضاع فرهنگی و اقتصادی آنان چندان مطلوب نبود. فقر نسبی در میان تمام اقشار روستایی به نسبتهای متفاوت بر حسب موقع جغرافیایی منطقه حاکم بود. نتایج تحقیقاتی که توسط تیمی از محققان تحت سرپرستی وزارت کشاورزی و مؤسسه Ford در سال ۱۳۳۳ انجام گرفت از سطح زندگی بسیار پایین مردم روستایی، فقدان سرمایه گذاری توسط مالکان و کمی بازده تولیدات زراعی حکایت می کرد. از لحاظ تفاوتهای منطقه ای در جنوب کشور روستاهایی وجود داشت که رعایای آن به زحمت می توانستند ۱۴ دلار در سال عایدی داشته باشند، در حالی که در شمال ایران متوسط درآمد زارع در حدود ۱۰۳۷ دلار در سال برآورد شده بود. این تحقیق روشن ساخت که ۷۰٪ روستائینان و عشایر مناطق گرم جنوب به سوء تغذیه و بیماری مبتلا بوده و نرخ بهره بیش از ۱۰۰٪ و سلف فروش محصول به واسطه ها به نصف قیمت از ویژگیهای بیشتر روستاهای ایران بود^{۱۸}.

از سال ۱۳۴۰ به بعد مهاجرت روستایی وارد مرحله جدیدی شده که آن را حرکت تند می نامیم. این روند نامیمون معمولاً از عوارض ناشی از اصلاحات ارضی در روستاها می باشد.

جدول شماره ۳: خانوارهای نمونه روستایی که به خاطر مسائل فرهنگی و شخصیتی

به تهران و حاشیه آن مهاجرت کرده اند*

ردیف	نام روستای مبدأ	از شهرستان	سال مهاجرت	فاصله روستا تا تهران	علل اصلی و انگیزه مهاجرت
۱	بیورد	ایوانکی	۱۳۵۸	۷۵ کیلومتر	اطلاق کلمه دهاتی به او از طرف دوستان شهرنشین و شیوه بهتر زندگی در شهر تهران
۲	بیورد	ایوانکی	۱۳۶۸	۷۵ کیلومتر	اطلاق کلمه دهاتی به او از طرف دوستان شهرنشین و شیوه بهتر زندگی در شهر تهران
۳	علی آباد خرابه	وزاسین	۱۳۷۳	۵۰ کیلومتر	فشار خانوادگی همسر و فرزندان دختر که در شهر زندگی بهتری دارد
۴	کوه ژس	ایوانکی	۱۳۷۰	۶۱ کیلومتر	خرید خانه مسکونی در میدان خراسان و رقابت قومی با هم روستاییان خود
۵	بیورد	ایوانکی	۱۳۷۳	۷۵ کیلومتر	اخذ مدرک دیپلم و انتخاب شغل آموزگاری و عدم تحمل محیط روستا به عنوان یک فرد تحصیل کرده

۱۸- پریدخت فشارکی. جزوه درسی جغرافیای روستایی ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، دوره دکتری.

ادامه جدول شماره ۳: خانوارهای نمونه روستایی که به خاطر مسائل فرهنگی و شخصیتی به تهران و حاشیه آن مهاجرت کرده‌اند*

ردیف	نام روستای مبدأ	از شهرستان	سال مهاجرت	فاصله روستا تا تهران	علل اصلی و انگیزه مهاجرت
۶	مهدی آباد	ورامین	۱۳۶۵	۶۰ کیلومتر	زندگی راحت در شهر و ازدواج فرزندان با شهرنشینان جهت ارتقای شخصیت
۷	بیورد	ایوانکی	۱۳۷۳	۷۵ کیلومتر	انتخاب همسر شهری و این که لفظ شوهر دهاتی به او اطلاق نشود
۸	گنداب	ایوانکی	۱۳۶۰	۶۵ کیلومتر	اختلاف طبایفه‌ای در روستا و انتخاب شهر به عنوان یک پایگاه فرهنگی بهتر در قبال آن
۹	گنداب	ایوانکی	۱۳۷۲	۶۵ کیلومتر	درگیری لفظی در بیمارستان و گفتن کلمه دهاتی و چیرندیده توسط پرستار بیمارستان به او
۱۰	اشرف آباد	ورامین	۱۳۵۸	۵۵ کیلومتر	افزایش آگاهیه‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی به خاطر شرکت در تظاهرات مردم در سال ۵۷ و این که شهر محیط شکوفایی فکری و فرهنگی است

* تهیه جدول و پرسشگری محلی توسط نگارنده در سال ۱۳۷۳ انجام شده است.

ب) مرحله دوم و سوم

این مرحله را می‌توان حالت انفجاری مهاجرت^{۱۹} نامید. این مرحله تقریباً از اوایل دهه ۱۳۵۰ شروع و تا قبل از وقوع انقلاب اسلامی ایران ادامه داشته است. در این مرحله انگیزه‌های مهاجرت بیشتر به موقعیتهای اقتصادی و اجتماعی شهرها و وجود پول زیاد بویژه در شهر تهران خلاصه می‌شود. از طرف دیگر فنودالهای سابق که در سطح روستاها فعالیت داشتند با گرفتن پول و غرامت ناشی از فروش و تحویل املاک خود به دولت، با سرمایه‌های هنگفت خود فنودالیسم صنعتی و خدماتی را در سطح شهرها توسعه دادند و با احداث صدها کارخانه مونتاژ، کارگاه تولیدی، سینما، هتل، سوپرمارکت، مدرسه خصوصی، کباباره، رستوران و دیگر مراکز خدماتی سودآور منتظر جذب نیروهای آزاد شده

روستایی بودند به گونه‌ای که اوج مهاجرت‌ها در این دوره به ثبت رسید. بنابراین در مرحله سوم مهاجرت، پوله‌های زیادی که در دست مالکان سابق بود در کارهای سودآوری در شهرها به کار افتاد و بخش تأسیسات و ساختمان شدیداً فعال گردید. به همان نسبت نیروی کار زیادی را می‌طلبید که اغلب از قشر روستائینان صاحب نسق و خوش‌نشین تأمین می‌شد. در این مرحله علاوه بر مسائلی که در روستاها و شهرها وجود داشت، عدم حمایت دولت از اقتصاد روستایی و بویژه ورود محصولات زراعی و دامی از خارج و توزیع آن با قیمت‌های نسبتاً نازل خود از عوامل رکود فعالیتهای تولیدی در روستاها و گرایش روستائیان به ترک زمین و مهاجرت به شهرها به شمار می‌رود. جدول شماره ۴ میزان کمی مهاجران وارد شده به نقاط شهری و روستایی کشور در طول دهه ۶۵-۱۳۵۵ که بخشی از دهه ۱۳۵۰ را نیز شامل می‌شود، نشان می‌دهد.

جدول شماره ۴: تعداد مهاجران کشور به تفکیک محل ورود (شهر و روستا) و گروه سنی

ردیف	گروه سنی	میزان مهاجران در سطح کشور	مهاجران وارد شده به نقاط شهری	مهاجران وارد شده از روستایی به روستای دیگر
۱	کلیه سنین	میزان ۵۸۳۰۶۲۵ نفر معادل ۱۰۰٪	میزان ۴۰۴۲۹۰۲ نفر معادل ۶۹/۵٪ کل	میزان ۱۷۷۷۷۲۳ نفر معادل ۳۰/۵٪ کل
۲	۰-۹	۲۰/۷٪	۱۹/۵٪	۲۳/۵٪
۳	۱۰-۱۹	۲۵٪	۲۵/۳٪	۲۳/۹٪
۴	۲۰-۲۹	۲۶/۴٪	۲۷٪	۲۴/۹٪
۵	۳۰-۳۹	۱۳/۳٪	۱۳/۶٪	۱۲/۷٪
۶	۴۰-۴۹	۶/۲٪	۶/۲٪	۶/۲٪
۷	۵۰-۵۹	۴/۶٪	۴/۶٪	۴/۷٪
۸	۶۰ به بالا	۳/۸٪	۳/۸٪	۴/۱٪

مأخذ: استخراج آمارها از وزارت برنامه و بودجه، سرشماری رسمی نفوس و مسکن، نشریه ۶، جداول شماره ۴، مهرماه ۱۳۶۵، کل کشور.

همان‌طور که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود تفاوت‌های بارزی بین مهاجرت‌های روستایی و شهری به چشم می‌خورد که اهم آن عبارت است از:
الف) از کل مهاجران حدود ۶۹/۵٪ تنها به نقاط شهری بوده است که نشانگر خیل عظیم سرازیر

شده جمعیت از روستاها به شهرها می‌باشد. این در حالی است که مهاجرت به نقاط روستایی حدود ۵/۳۰٪ به علت توجه بیشتر به روستاهای بزرگتر و بویژه مراکز دهستانها بوده و از این رو از روستاهای محدودتر و مزارع اطراف به سمت روستاهای بزرگ مهاجرت روستا به روستا انجام گرفته است.^{۲۰}

ب) در گروه سنی ۹- سال درصد مهاجران به نقاط شهری ۵/۱۹٪ و به نقاط روستایی ۵/۲۳٪ می‌باشد. معمولاً در سطح روستاها چنین افرادی برای ادامه تحصیل به مراکز آموزشی روستاهای بزرگتر می‌روند و از این رو درصد بیشتری را شامل می‌شوند، در حالی که مهاجرت به نقاط شهری برای کارهای خدماتی نظیر کار در تعمیرگاهها، سیگار فروشی و... می‌باشد.

پ) در گروه سنی ۳۹-۱۰ سال بیشترین درصد مهاجرت به نقاط شهری به خاطر برخورداری از درآمد بیشتر در شهرها می‌باشد و منطبق است با گروه سنی جوان و بزرگسال که فعالیت بیشتری دارند. عواقب مهاجرت از روستا به شهر

معمولاً حرکت و جابه‌جایی جمعیت در مقیاسهای محلی و یا ناحیه‌ای، بویژه اگر این جابه‌جایی به صورت دائمی باشد اثرات و عکس‌العملهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی متعددی را در نقاط مبدأ و مقصد به همراه دارد و چه بسا که در مقیاس کشوری موجب تغییر و تحول شدید و سراسری در سطح استانها و زیربنای اجتماعی و اقتصادی کشور شده و مسائل و مشکلات حاد و حتی جبران ناپذیری را فراهم آورد. مسائل و مشکلاتی همچون:

- کمبود و نبود مسکن مناسب بویژه در شهرهای مهاجرپذیر که در بعضی موارد به ایجاد و گسترش حلبی‌آبادها و مناطق خارج از محدوده در حاشیه شهرهای بزرگ می‌انجامد که خود مسائل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حادی به وجود می‌آورد.

- گسترش بیکاری در سطح جامعه شهری و روی آوردن به کارهای غیرتولیدی و خدماتی مثل سیگار فروشی و...

- مشکلات فرهنگی و سیاسی ناشی از عدم امکان کنترل جامعه از سوی دولت.

- وابستگی کشور به واردات خارجی بطوری که به عنوان مثال طی دهه ۶۵ - ۱۳۵۵ حدود

۵/۲ درصد به تقاضای محصولات زراعی و دامی خارجی اضافه شده است.

- متروکه شدن روستاها.

۲۰- در کتاب جغرافیای روستایی ایران تألیف آقای دکتر مسعود مهدوی از انتشارات دانشگاه پیام نور، صفحه ۳۳ قید شده است که مطابق آمارگیری سال ۱۳۶۵ بیشترین درصد توزیع روستاها در گروههای بین ۱۰۰۰-۲۵۰۰ نفری آمارگیری شده است؛ در حالی که در سالهای قبل و دوران گذشته بیشترین توزیع روستاها در گروههای بین ۵۰۰-۱۰۰۰ نفری بوده است.

- رکود فعالیتهای تولیدی در روستاها.

- عدم امکان برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مناسب در امور شهری و روستایی برای مسؤولان.

- تضعیف فرهنگهای اصیل و سستی سلسله مراتب اجتماعی - فرهنگی و آماده شدن زمینه جهت تهاجم فرهنگی بیگانه.

- وابستگی شدید روستا به شهر حتی در مورد مواد غذایی تولیدی نظیر نان و شیرخشک.

- به هم ریختگی ساختار شغلی و ترکیب سنی و جنسی در جامعه شهری به خاطر مهاجرت شدید

روستاییان به شهرها؛ بطوری‌که مطابق آمار سال ۱۳۶۵ حدود ۸۰٪ بر میزان رشد بخش خدمات شهری بویژه مراکز استانها اضافه و از بخشهای تولیدی کاسته شده است.

در اثر مهاجرت روستاییان به شهرها میزان رشد جمعیت روستایی پایینتر از میزان افزایش طبیعی

آن باقی می‌ماند و روستا از نیروی جوان و فعال خالی می‌شود. در چنین وضعیتی با از کار افتادن یا فوت سرپرست خانوارها دیگر نیرویی جایگزین آن نشده و اراضی به تدریج رو به بایر شدن می‌رود. اگرچه با جایگزین شدن کار زنان و کودکان، کارگران فصلی، کاهش سطح کشت و استفاده از نیروی ماشین تا حدودی این کمبود نیروی کار جبران می‌شود اما باید توجه داشت که در شرایط جغرافیایی کشور چنین جایگزینی به صورت مستمر و مفید در تمام نواحی کشور نمی‌تواند انجام گیرد.

عواقب مهاجرت در شهرها

بر عکس آنچه در روستا اتفاق می‌افتد، مهاجرت از روستا به شهر سبب رشد جمعیت شهرنشین

می‌شود^{۲۱}. از آن جایی که اغلب مهاجرین همان‌طور که قبلاً ذکر شد از قشر جوان و نوجوان هستند (جدول شماره ۴) در صورتی‌که شهر جوابگوی نیازهای شغلی آنان بوده و جذب فعالیتهای انگلی و غیرمجاز نشوند، در اثر افزایش میزان عرضه نیروی کار مفید در شهرها رشد اقتصادی به همراه رشد اجتماعی پدیدار خواهد شد. اما در صورتی‌که شهرها ظرفیت پذیرش نیروی کار وارده را نداشته باشند و قادر به تأمین خدمات عمومی برای جامعه شهری نباشد، بخشهای حاشیه‌ای شهرها از امکانات زیربنایی، بهداشتی و آموزشی محروم می‌مانند و بر میزان مشکلات مسؤولین برای برنامه‌ریزی و اختصاص اعتبارات لازم افزوده می‌شود.

مهاجرت از روستا به شهر دارای عواقب نامیمون زیادی برای شخص مهاجر و خانواده او نیز

می‌باشد، از آن جمله می‌توان نابسامانیهای شغلی، اجتماعی و فرهنگی را نام برد.

۲۱- البته رشد شهرنیشینی از نظر کمی حاصل می‌شود.

مهاجران جوان معمولاً موفق به یافتن شغل می‌گردند؛ زیرا در سخت‌ترین شرایط اقتصادی سرانجام حاضر به قبول انواع مشاغل پست با درآمد اندک و شرایط کاری نامناسب می‌شوند. در بسیاری موارد ملاحظه شده است که کارفرمایان شهری به خاطر سودجویی بیشتر از نیروی کار ارزان از بیمه نمودن مستخدمین مهاجر خودداری کرده‌اند، بنابراین هیچ‌گونه تأمینی در قبال بیکاری احتمالی و یا وقوع خطرات کاری برای کارگر مهاجر وجود ندارد.

مشکلات عمومی زندگی شهرنشینی نظیر آلودگی هوا و محیط زیست، مشکل تهیه مسکن و خرید ارزاق عمومی که ناگزیر گریبانگیر مهاجران می‌شود، معضلات ناشی از تفاوت معیارهای زندگی در شهر و روستا که به نوعی بی‌هویتی فرهنگی می‌انجامد و زمینه ساز تهاجم فرهنگی می‌گردد را نیز بایستی افزود. با این همه پس از مدتی زندگی در شهر و هماهنگی با زندگی شهری ممکن است بسیاری از مهاجران به وضعیت نابسامان خویش خو گرفته و راضی شوند، زیرا:

- درآمد مهاجران صرف نظر از نوع فعالیت آنها بیش از زمان قبل از مهاجرت می‌باشد.

- شرایط زندگی آنها به سبب برخورداری نسبی از امکانات رفاهی شهر در مقایسه با شرایط زندگی

در روستا بهتر می‌شود.

- فرزندانشان از امکانات آموزشی بهتر و بیشتری برخوردار می‌گردند.

- از کار و تلاش شدید و فعالیت‌های مداوم بدنی در روستا که با رنج زیاد همراه است آزاد می‌شوند.

اختلاف درآمد بین خانوارهای شهری و روستایی به عنوان عامل زیربنایی در مهاجرت

مسلماً هرگونه مهاجرت به شرطی که جنبه‌های تحمیلی و سیاسی نداشته باشد با انگیزه اقتصادی انجام می‌گیرد و در این پدیده برخورداری از درآمد و پول بیشتر و حتی پس‌انداز و جمع‌آوری برای آینده و یا سرمایه‌گذاری جهت سود بیشتر یکی از انگیزه‌های اصلی اقتصادی یک مهاجر از جمله مهاجر روستایی به شمار می‌رود. این انگیزه از آن جا تقویت می‌شود که در شهرها با فعالیت بدنی کمتر می‌توان درآمد به مراتب بیشتری نسبت به کار شاق روستا به دست آورد و ضمناً ضریب اطمینان آن نیز نسبت به فعالیت‌های تولیدی روستا بیشتر است، زیرا امکان دارد بر اثر بلایای طبیعی از جمله خشکسالی، سیل، سرمازدگی و ... تمام محصول از بین برود و یا دامها بطور دسته جمعی تلف شوند و چیزی نصیب کشاورز روستانشین نگردد، اما در مشاغل شهری چنین نیست. پس اختلاف درآمد بین شهر و روستا شاید اساسی‌ترین عامل در مهاجرت‌های روستایی به شمار رود که بطور خلاصه به تحلیل آن می‌پردازیم.

در ایران شکاف اقتصادی میان شهر و روستا، تقریباً از سالهای اواخر دهه سی شروع شد و درآمد

سرشار حاصل از فروش نفت در سالهای اوایل دهه پنجاه که سهم عمده‌ای از آن به ایجاد تاسیسات

زیربنایی و تسهیلات زندگی و صنایع مونتاژ در شهرها اختصاص می‌یافت، توزیع درآمد را نامتعادل ساخت. در سالهای بعد از انقلاب اسلامی نیز اختلاف درآمد بین خانوارهای شهری و روستایی همچنان وجود داشته است. بطوری که در سالهای نخستین بعد از انقلاب اسلامی نحوه توزیع درآمد ماهانه خانوارهای شهری و روستایی نشان دهنده شرایط دشوار زندگی توده عظیمی از روستاییان می‌باشد که ماهانه درآمدی کمتر از ۲۰۰۰ تومان داشته‌اند. جدول شماره ۵ تفاوت درآمد خانوارهای شهری و روستایی را در سالهای نخستین بعد از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد.

جدول شماره ۵: تفاوت درآمد خانوارهای شهری و روستایی در سالهای نخستین پس از انقلاب اسلامی

ردیف	سطح درآمد به ریال	خانوارهای شهری (درصد)	خانوارهای روستایی (درصد)
۱	کمتر از ۱۰۰۰۰	۱۳	۳۶/۵
۲	۱۰۰۰۰ تا ۲۰۰۰۰	۱۶/۴	۳۵/۴
۳	۲۰۰۰۰ تا ۳۰۰۰۰	۱۵/۹	۱۳/۷
۴	۳۰۰۰۰ تا ۵۰۰۰۰	۲۲/۶	۳/۴
۵	بیش از ۱۰۰۰۰۰	۶/۹	۱
۶	بین ۳۰۰۰۰ تا ۵۰۰۰۰	۲۵/۲	۱۰

مأخذ: وزارت کشاورزی و عمران روستایی، با استفاده از نتایج آمارگیری بودجه خانوار

روستایی و شهری، مرکز آمار ایران، سال ۱۳۵۸، ص ۲۴.

همان طور که در جدول شماره ۵ مشاهده می‌شود هر قدر سطح درآمد کاهش پیدا می‌کند به همان نسبت بر درصد خانوار روستایی اضافه می‌شود، مثلاً در سطح درآمد بین ۱۰۰۰ الی ۲۰۰۰ تومان حدود ۱۶/۴ درصد خانوارهای شهری و ۳۵/۴ درصد خانوارهای روستایی یعنی به میزان بیش از ۲ برابر خانوارهای شهری قرار می‌گیرند و همین طور در سطح درآمد بیش از یکصد هزار ریال (بیش از ۱۰۰۰۰ تومان) ۶/۹ درصد خانوارهای شهری و تنها یک درصد خانوارهای روستایی قرار می‌گیرند که اختلاف شدیدی در توزیع درآمد به چشم می‌خورد.

ردیف ۶ یعنی سطح درآمد بین ۳۰۰۰ الی ۵۰۰۰ تومان قابل توجه است، زیرا بیشترین درصد خانوارهای شهری یعنی ۲۵/۲ درصد در این سطح درآمدی قرار دارند و این در حالی است که حداکثر ۱۰

درصد خانوارهای روستایی در مقابل آن قرار می‌گیرند؛ یعنی خانوارهای شهری به میزان ۱۵/۲ درصد بیش از خانوارهای روستایی از این میزان درآمد ماهانه بهره‌مند هستند. با توجه به این اختلافات آماری و توقع جامعه روستایی از امکانات بیشتر و درآمد مکفی انگیزه مهاجرت‌های روستایی به نقاط شهری فراهم می‌شود.

در خاتمه اشاره می‌شود که چنانچه متوسط درآمد سالانه یک خانوار کشاورز روستایی در سال ۱۳۵۸ حدود ۲۱۳ هزار ریال باشد، در همین سال متوسط درآمد خانوارهای شهری حدود ۵۰۰ هزار ریال یعنی ۲/۵ برابر خانوار روستایی است^{۲۲}. حتی کم‌درآمدترین گروه خانوار شهری یعنی کارگران بخش ساختمانی به خاطر افزایش سطح دستمزدها در مشاغل شهری درآمدی بیش از یک خانوار کشاورز روستایی دارند. از طرف دیگر چنانچه هزینه‌های سالانه خانوارهای روستایی را در همین سال مورد توجه قرار دهیم (جدول شماره ۶) متوجه خواهیم شد که هزینه‌های سالانه خانوارهای روستایی بطور متوسط بیش از متوسط درآمد این خانوارها می‌باشد (مقایسه جداول شماره ۵ و ۶). بنابراین خانوار روستایی برای جبران این کمبود می‌بایست به فکر اشتغال و کسب درآمد بیشتر در محیط خارج از روستا باشد و مسلماً این محیط به خاطر وجود فرصت‌های شغلی در شهرها انتخاب خواهد شد.

جدول شماره ۶: میزان هزینه در سطوح مختلف خانوار روستایی

ردیف	میزان هزینه به ریال	درصد خانوار روستایی دارای هزینه	ملاحظات
۱	کمتر از ۶۰۰۰۰	۸٪	قشر فقیر روستایی
۲	۶۰۰۰۰ الی ۲۴۰۰۰۰	۵۵/۲٪	
۳	بیشتر از ۲۴۰۰۰۰	۳۶/۸٪	
۴	کمتر از ۱۲۰۰۰۰	۲۶/۸٪	شامل ردیف ۱
۵	۶۰۰۰۰ الی ۱۲۰۰۰۰	۶۶/۳٪	شامل ردیف ۳
۶	بیشتر از ۶۰۰۰۰۰	۶/۹٪	قشر خبثی مرته روستایی

مأخذ: زاله شادی طلب، جزوه مروری بر مهاجرت از روستا به شهر، دفتر جمعیت و نیروی انسانی،

سازمان برنامه و بودجه، سال ۱۳۶۶.

۲۲- محمد جواد زاهدی، محمدرضا حسینی کازرونی و کریم درویش، گزارش نگارشی نو بر مهاجرت داخلی ایران، مرکز تحقیقات کشاورزی و اقتصاد روستایی، وزارت کشاورزی، ۱۳۶۴.

بررسی میزان مهاجرت روستاییان به مراکز شهری

تاکنون مطالبی دربارهٔ انگیزه، عوامل، مراحل و سایر ویژگیهای مهاجرت روستایی به شهرها آورده شد. در این قسمت از مقاله به میزان و نرخ مهاجرت‌ها اشاره می‌شود. بدین منظور دو دهه (۱۳۴۵-۵۵) و (۱۳۵۵-۶۵) را که دارای آمارهای نسبتاً موثق نفوس و مسکن و نیز بیشترین نرخ مهاجرت می‌باشد را انتخاب کرده و مورد بررسی قرار می‌دهیم. بدین منظور به جدول شماره ۷ مراجعه می‌کنیم.

جدول شماره ۷: مقایسهٔ نرخ رشد و مهاجرت جمعیت

ردیف	موضوع	دههٔ ۵۵-۱۳۴۵	دههٔ ۶۵-۱۳۵۵	ملاحظات
۱	میزان افزایش جمعیت ایران	+۷۹۲۱۰۰۰	+۱۵۷۳۶۰۰۰	افزایش ۷۸۱۵۰۰۰
۲	متوسط رشد سالانه در کشور	+ ۲/۷	+ ۳/۹	واحد به درصد
۳	درصد افزایش جمعیت کشور	+ ۲۰/۷	+ ۴۶/۶	" "
۴	افزایش جمعیت شهرنشین	+ ۶۰۶۰۰۰۰	+ ۱۰۹۹۰۰۰۰	افزایش ۴۹۳۰۰۰۰
۵	متوسط رشد سالانه جمعیت شهری	+ ۴/۹	+ ۵/۴	واحد به درصد
۶	درصد افزایش جمعیت شهری	+ ۶۱/۹	+ ۶۹/۳	" "
۷	در صد مهاجرت به نقاط شهری	+ ۳۱/۲	+ ۲۲/۷	" "
۸	متوسط نرخ مهاجرت سالانه شهری	+ ۲/۸	+ ۲/۱	" "
۹	در صد مهاجرت به نقاط روستایی	-۲۰/۱ -۱۹/۱	-۲۰/۱	" "
۱۰	متوسط نرخ مهاجرت سالانه روستایی	-۱/۸ -۱/۹	-۱/۹	" "

ارقام نرخ مهاجرت سالانهٔ مربوط به نقاط شهری و روستایی نشان می‌دهد که روستاهای کشور در دو دههٔ مذکور همواره مهاجر فرست و در مقابل نقاط شهری مهاجرپذیر بوده‌اند. مثلاً متوسط نرخ مهاجرت شهری در این دو دهه به ترتیب $۲/۸ +$ و $۲/۱ +$ درصد بوده است؛ حال آن‌که در روستاها $۱/۸ -$ و $۱/۹ -$ درصد بوده که این تفاوت نشانگر ترک روستاها و گرایش به شهرها بوسیلهٔ مهاجران روستایی می‌باشد. پس جهت حرکت مهاجران روستایی به جانب شهرها موجب نرخ مهاجرت مثبت در شهرها بوده است. به عبارت دیگر شهرها همیشه در این دو دهه مهاجرپذیر و روستاها مهاجر فرست بوده‌اند. جهت بررسی عمیقتر موضوع و اثبات پدیدهٔ مهاجرت‌های روستایی به نقاط شهری مجدداً مروری

به جدول شماره ۷ می‌کنیم.

در طول دهه ۵۵-۱۳۴۵ درصد افزایش جمعیت شهری $61/9+$ بوده که از این میزان $31/2+$ درصد یعنی بیش از نصف افزایش جمعیت شهری از طریق مهاجرت روستایی تأمین شده و به همان ترتیب در دهه ۶۵-۱۳۵۵ نیز از $69/3$ درصد افزایش جمعیت شهری $22/7$ درصد آن در ارتباط با مهاجرت روستاییان می‌باشد. در حالی که درصد مهاجرتها در جمعیت روستایی همیشه با علامت منفی یعنی از دست رفتن جمعیت همراه می‌باشد.

همان طور که در نقشه شماره ۳ مشاهده می‌شود امروزه بیش از $\frac{4}{5}$ استانهای کشور جمعیت شهرنشین بیشتری دارند؛ مسلماً چنانچه آمارهای دقیق استانی و منطقه‌ای وجود داشته باشد تفاوت‌های ناحیه‌ای و استانی نسبت به این اعداد متوسط مشاهده خواهد شد.

نتیجه‌گیری و ارائه چند پیشنهاد در جهت حل مسأله مهاجرت روستایی

مهاجرت روستاییان به مراکز شهری در ایران همانند اغلب کشورهای در حال رشد جهان سوم امری است اجتناب‌ناپذیر که همچنان به رشد خود ادامه می‌دهد.

شرایط اجتماعی و فرهنگی و تحولات اقتصادی و سیاسی مملکت بویژه در نیم قرن اخیر موجب به هم ریختن نظام سلسله مراتبی تولید از مزارع و روستاها و عرضه آنها در نقاط شهری شده و توجه ویژه به شهرهای بزرگ و تمرکز شدید امکانات در آنها و بی‌اعتنایی به مراکز روستانشین کشور موجب ایجاد فاصله و شکاف عمیق اقتصادی بین زندگی شهرنشینی و روستانشینی و سرانجام مهاجرتها بی‌رویه از روستاها گردیده است. مسلماً عدم اجرای برنامه‌های توسعه و عمران روستایی که می‌بایست زودتر و به موقع اجرا می‌شد خود در این عدم تعادل و از هم پاشیدگی زندگی روستایی نقش اساسی داشته است. از آن جایی که مسأله مهاجرت روستا به شهر از جمله مسایلی است که اگر به آن توجه نشود عواقب خطرناک و جبران‌ناپذیری خواهد داشت لذا در این جا سعی شده است که در جهت رفع نسبی و پاکند نمودن سرعت آن پیشنهادهایی ارائه شود، هر چند که انگیزه مهاجرتها فعلی اغلب دستیابی به رفاه شهری و افزایش سطح آگاهی و فرهنگی روستانشینان می‌باشد و انگیزه و شدت آن از یک روند جهانی پیروی می‌نماید که جلوگیری از آن شاید رؤیا و تصویری بیش نباشد.

پیشنهادهای ارائه شده بطور خلاصه به شرح زیر می‌باشد:

۱- اجرای سیاست کنترل جمعیت و کاهش نرخ آن به منظور پایین نگاه داشتن فشار جمعیت در شهرها و روستاها و به همان نسبت کاهش مشکلات فرهنگی و اقتصادی در روستاها. البته این سیاست چندی است که شدیداً تبلیغ و مورد استقبال جامعه واقع شده است که می‌بایست نتایج آن را در

سرشماری سال ۱۳۷۵ دریافت نمود.

۲- اجرای سیاست تمرکززدایی از شهرهای بزرگ و ایجاد مراکز اداری در شهرها و بخشهای کوچک نیز دهستانها به منظور کاهش مهاجرت به نقاط شهری پرجمعیت.

۳- ایجاد مراکز خدماتی، بهداشتی و بویژه آموزشی در کلیه مراکز دهستانها و گسترش نسبی آنها در سطح روستاهای دارای جمعیت بیشتر.

۴- حمایت مالی، تکنیکی و خدماتی روستاییان بویژه در زمینه‌های زراعت، دامداری و صنایع دستی از طریق دادن وام‌های به موقع و کافی، بیمه محصولات کشاورزی و ...

۵- ایجاد شبکه‌های تعاونی برای خریداری تولیدات روستایی با قیمت مناسب و عرضه مواد و وسایل موردنیاز روستاییان با هدف قطع ید از واسطه‌ها و سودجویان محلی.

۶- توسعه شبکه ارتباطی کافی و مطمئن در سطح روستاها و واگذاری وسایل ارتباطی در جهت رفع نیازهای اساسی روستاییان از نواحی همجوار و بویژه مراکز شهرستان، بخش و دهستان.

۷- ایجاد زمینه‌های لازم برای توسعه صنایع روستایی با توجه به امکانات و استعداد‌های موجود در سطح روستاها.

۸- برخورد قاطع با مشاغل انگلی و غیرمجاز در داخل شهرها.

۹- جلوگیری از افزایش قیمت‌ها و یا جداکردن نیازهای جامعه روستایی از بازار آزاد.

۱۰- عدم تعجیل در اسکان عشایر کشور و ایجاد روستاهای عشایری جدید؛ زیرا این برنامه اگرچه با هدف کاهش مشکلات فرهنگی و اقتصادی عشایر طرح شده است اما ضربات شدیدی بر الگوی تولید مواد غذایی و محصولات دامی و صنایع دستی کشور وارد می‌سازد.

منابع و مأخذ

۱- اهلر، اکارت، مبانی یک کشورشناسی، ترجمه محمدنقی رهنمایی، مؤسسه کارتوگرافی و جغرافیایی سبحان، جلد اول، تهران ۱۳۶۵.

۲- بدیمی، ربیع، جغرافیای مفضل ایران، انتشارات اقبال، ۱۳۶۲.

۳- جوان، جعفر، جمعیت ایران و بستر جغرافیایی آن، دانشگاه مشهد، سال ۶۷.

۴- حسامیان، فرخ، اعتماد، گیتی و حائری، محمدرضا، شهرشنی در ایران، مؤسسه انتشارات آگاه، تهران ۱۳۶۳.

۵- خسروی، خسرو، جامعه دهقانی در ایران، انتشارات پیام، ۱۳۵۸.

- ۶- دانش، ابوالحسن، علل و عوامل مهاجرت بی‌رویه روستاییان به شهرها در ایران، سازمان برنامه و بودجه، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، شهریور ۱۳۶۲.
- ۷- دانش، ابوالحسن، مقدمه‌ای بر تئوری حاشیه‌نشینی و مهاجرت‌های بی‌رویه در جهان سوم (مطالعه موردی در ایران)، سازمان برنامه و بودجه، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، دیماه ۱۳۶۲.
- ۸- سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، آبان ۱۳۵۵، نشریه ۱۸۶، کل کشور.
- ۹- سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، سالنامه آماری، سال ۱۳۶۲.
- ۱۰- سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، سرشماری رسمی نفوس و مسکن مهرماه ۱۳۶۵، نشریه شماره ۶، کل کشور.
- ۱۱- سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، مهر ۱۳۶۵، نشریه ۲۴، استانهای کشور.
- ۱۲- سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، نتایج آمارگیری بودجه خانوار روستایی و شهری، ۱۳۵۸.
- ۱۳- شادی‌طلب، ژاله، مروری بر مهاجرت از روستا به شهر، سازمان برنامه و بودجه، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، اسفندماه ۱۳۶۶.
- ۱۴- طاهری، تقی، مسأله مهاجرت روستایی در ایران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۰.
- ۱۵- طاهری، تقی، مهاجرت روستایی یک مسأله است، سازمان برنامه و بودجه، مدیریت کشاورزی، مهرماه ۱۳۶۲.
- ۱۶- گزارش اقتصادی سال ۱۳۶۵، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۵.
- ۱۷- گزارشهایی پیرامون مهاجرت روستاییان، کتابخانه مرکزی سازمان برنامه و بودجه.
- ۱۸- مستوفی‌الممالکی، رضا، «تحلیل اقتصادی و اجتماعی ایل قشقایی و تپه‌های مختلف کوچ‌نشینی»، مجله دانشنامه، دوره عالی تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، شماره ۱۶ و ۱۷، تابستان ۱۳۷۴.
- ۱۹- مشیری، رحیم، جغرافیای کوچ‌نشینی، انتشارات سمت، سال ۱۳۷۰.
- ۲۰- موسسه اطلاعات، نشریه ماهانه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سالهای اول و دوم، شماره‌های ۱۱، ۱۲ و ۱۳.
- ۲۱- نظری، علی‌اصغر، جغرافیای جمعیت ایران، انتشارات گیتاشناسی، سال ۱۳۶۸.